

דעת הרמב"ם על רפואה באמצעות "סגולות"

לע"נ אחותי רות ז"ל,
שהתקינה עצמה במחלתה לשלושה דברים:
לתפילה, לרפואה ולרפואות סגולות.
תנצב"ה

ראשי פרקים

- א. לסגולות אפשרות ריפוי של נפש האדם
- ב. יוצאים בסגולות בשבת
- ג. "שיאמרו הרופאים שהוא מועיל"
- ד. רפואת הנפש היא סובייקטיבית
1. לחישה על נשיכה מועילה למאמץ בכך
2. הרמב"ם אינו מעודד אמונות טפילות
- ה. סיכום

א. לסגולות אפשרות ריפוי של נפש האדם

בדבריו על הרמב"ם כרופא, כותב ד"ר ז' מונטנר, מהדיר כתביו הרפואיים (במאמר: גדולתו וחידושיו של הרמב"ם ברפואה", בספר: חיי הרמב"ם בעריכת הרי"ל מימון, עמ' קמו), שבין חידושיו של הרמב"ם בתחום הרפואי יש למנות:

- א. הוא דחה את השימוש הרפואי במיסטיקה, ברפואת אליל, בקמיעות ובלחשים, על אף שאלו המשיכו לשמש את עולם הרפואה עוד כ-600 שנים לאחריו.
2. לדעתו יש בכח גופו של כל בעל חיים, ובכלל זה האדם, כח ריפוי עצמי וטבעי; ולעתים הרופאים מפריעים לפעולת כח זה ע"י טיפולי שוא.
3. יש לטפל בחולה, ולא במחלה.
4. הרמב"ם הוא ראשון הרופאים שהראה את התלות ההדדית של גוף ונפש (פסיכוסומטולוגיה) בחיים התקינים, בהתהוות המחלה וברפואתה (פסיכותרפיה).

והנה, למרות הנקודה הראשונה, הקדיש הרמב"ם, בספרו "פרקי משה ברפואה" פרק שלם (כב), ובו 20 פרקי משנה ל"סגולות" ולאפשרויות הריפוי באמצעותן. מסתבר, כנראה, שעל אף שלדעתו אין בסגולות אלו כח ריפוי לגוף, הרי דווקא בשל הנקודה הרביעית (הקשר שבין הגוף לנפש) יש בכח השימוש בסגולות כאלו לחזק את רוחו של החולה ולעזור בכך לריפוי הטבעי של גופו.

הקשרים ההלכתיים שבין כתביו הרפואיים של הרמב"ם לבין כתביו ההלכתיים כבר נסקרו, ובמאמר זה הכוונה היא לעמוד על דעתו על כח הריפוי של הסגולות בכתביו ההלכתיים.

ג. "שיאמרו הרופאים שהוא מועיל"

א' וייס (בית תלמוד) יישוב, שהרמב"ם עצמו התנה את היתר הוצאת ביצת החרגול וכן השועל בכך שיהיו תולין אותם דרך רפואה, ו"יאמרו הרופאים שהוא מועיל". תנאי זה מבטל למעשה את ההיתר להוציא סגולות אלו, ומשווה אותן לקמע שאינו מומחה. אולם דבר תמוה הוא, שלמרות שידע הרמב"ם שסגולות אלו אינן עובדות את המבחן הרפואי, בכל זאת מנה אותן בהלכותיו. במקום זאת היה עליו להתעלם מהדוגמאות המובאות במשנה, ולהשאיר רק את העקרון, שיוצאים בכל דבר שהוא משום רפואה ואשר עבר את המבחן הרפואי.

מלשוננו של הרמב"ם בהלכותיו לא ברור כל צרכו אם תנאי זה, "שיאמרו הרופאים שהוא מועיל", מבטל רק את הכלל שכלל הרמב"ם בסוף דבריו - "ובכל דבר שתולין אותו משום רפואה", בהניחו שהסגולות המנויות במשנה אינן מוגבלות בכך; או שמא גם ביצת החרגול וחברותיה מוגבלות באותו תנאי, למרות שהמשנה מעידה עליהן שיוצאים בהן. מזה שהרמב"ם לא הסתפק בכלל אלא צירף לו את הדוגמאות שבמשנה, ניתן להוכיח לכאן ולכאן: או שדוגמאות אלו הובאו כדי לומר שעליהן לא חלה ההגבלה; או שהדוגמאות הובאו כדי לומר שאין הן יוצאות מן הכלל.

לכאורה, בתנאי זה, "שיאמרו הרופאים שהוא מועיל", צריכים לעמוד רק אותן סגולות שלא הוזכרו במקורותינו הקדמוניים (משנה וגמרא). אבל אלו שכבר חז"ל הזכירם, מסתמא כבר עברו את כור המבחן שלהם, וכלפיהם יש להתייחס כאל רפואה בדוקה ומנוסה.

כאסמכתא לכך ישמשו דברי הרמב"ם עצמו במורה-נגבכים (ג,לז) בפרק העוסק בהסברת המצוות המנויות בהלכות עבודה זרה, שם הוא כותב:

כדי להרחיק מכל מעשי הכשפים הזהירה אותו התורה מלעשות דבר ממנהגיהם ... כל מה שאומרים שהוא ממה שאין העין הטבעי מחייב, אלא נוהג לפי

דמיונם בדרך הסגולה. והוא אמרו "ולא תלכו בחוקות הגוי", והם שקוראים אותם ז"ל דרכי האמורי, מפני שהם ענפי מעשי הכשפים. לפי שהם דברים שאין הגיון טבעי מחייבם, והם מושכים לעשיית כשפים אשר הם נשענים לדברים כוכביים בהכרח, ויתגלגל הדבר לרוממות הכוכבים ועבודתם. ואמרו בפירוש: "כל שיש בו משום רפואה, אין בו משום דרכי-האמורי" - כוונתם, שכל מה שמחייב אותו העין הטבעי הוא המותר, וזולת זה אסור ...

ואל יקשה עליך אותן שהתירו, כגון מסמר הצלב וכן השועל, כי אלה באותם הזמנים חשבו בהן שהוכיחם הנסיון, ולכן נעשו משום רפואה. והרי הן כמו תליית הפאנוניא [שיח מסויים] על הנכפה ונתינת צואת כלב לנפירות הגרון, והעשן בחומץ "ובמרקשיתא" [תערובת מסויימת] לנפירות המיתרים הקשים. שכל דבר שנחמאת נסיונו כגון אלו, ואף על פי שאין ההגיון מחייבו, מותר לעשותו, והרי הוא משום רפואה, והרי הוא ככל המרפאים את המעיים. והבן אתה המעיין את המופלאות הללו שבדברי, והישמר בהן, כי לויתת הן הם לראשך וענקים לגרורתך.

אולם גם יישוב זה בדעת הרמב"ם אינו נוח, ראשית משום שהרמב"ם עצמו לא ייחס לחז"ל יתר סמכותיות בעניני רפואה מאשר לרופאים אחרים. הלא אלו הם דברי בנו במאמר שהודפס בתחילת עין-יעקב ובקובץ תשו' הרמב"ם לפסיא תרצ:

לפי הקדמה זו לא נתחייב מפני גודל מעלת חכמי התלמוד ... שנמנע להם ונעמיד דעתם בכל אמריהם ברפואות ובחכמות הטבע והתכונה להאמין אותן

ב. יוצאים בסגולות בשבת

לפי המשנה בשבת (ו,י; בבבלי סו,א) "יוצאין בביצת החרגול, ובשן של שועל, ובמסמר הצלב משום רפואה, דברי ר' יוסי. רבי מאיר אומר: אף בחול אסור משום דרכי-האמורי". הרמב"ם פירש (ע"פ תרגומו של הר"י קאפח):

ביצת-החרגול - מין ארבה, וזה מועיל לחולשת גידי הירכיים בדרך הסגולה. וכן של שועל - משתמשים בו לשינה. אם לוקחים שן של שועל חי, ותולים אותו על מי ששנתו מרובה - מתעורר, ואם לוקחים מסמר מעץ הצלב ותולים אותו על מי שיש לו קדחת תמידית, מועיל לו. והלכה כר' יוסי, לפי שהכלל אצלנו: כל שיש בו משום רפואה, אין בו משום דרכי-האמורי, ולא עליו אמר הכתוב "ולא תלכו בחוקות הגוי וגו'".

וכן פסק הרמב"ם בה' שבת יט,יג:

יוצא אדם ... באספגלית ומלוגמא ורטיה שעל גבי המכה, ובסלע שעל גבי הצניית וביצת-החרגול ובשן-השועל ובמסמר הצלב, ובכל דבר שתולין אותו משום רפואה, והוא שיאמרו הרופאים שהוא מועיל.

דברים אלו סותרים לכאורה משנה במס' יומא (ח,ד; בבבלי פג,א): "מי שנשכו כלב שוטא, אין נאכילין אותו מחצר כבד שלו; ור' מתיה בן הרש מתיר". על כך כתב הרמב"ם בפירושו הנישונה:

ואין הלכה כדבי מתיה בן הרש שהתיר ... ואמרו בפירוש, "כל שיש בו משום רפואה אין בו משום דרכי-האמורי", כוונתם שכל מה שמחייב אותו העין הטבעי הוא המותר, וזולת זה אסור ... להאכיל את האדם ביום צום כיפור יותרת כבד של כלב שוטא אם נשך, מפני שאינו מועיל אלא בדרך סגולה. וחכמים אומרים, אין עוברים על מצוה אלא בריפוי בלבד, שהוא דבר ברור שההגיון והנסיון הפשוט מחייבים אותו; אבל הריפוי בסגולות לא, לפי שעניינם חלוש, לא יחייבו ההגיון ונסיונו רחוק. והיא טענה מן הטוען בה, וזה כלל גדול דעתו.

ממבחינת ההגיון והנסיון אין מקום להבחין בין ביצת החרגול, שן השועל ומסמר הצלב בין בשר מחצר הכבד של כלב שוטא. מדוע אם כן, הותרו סגולות אלו להוציאן בשבת מרשות לרשות ולטלטלן ד' אמות ברשות הרבים בשבת, ואילו לאוכלן אסור?

סתירה זו תורצה ע"י הרדב"ז (ש"ת ח"ה סי' א' תל): בהלכות שבת - כל מה שהיה דרך מלבוש, יוצא אדם בו ולא חשוב מהי מטרתו בהוצאה זו. ולכן, אפילו אם נחפץ שמוציאים נועד לרפואה בדרך של סגולות, הרי זה דרך מלבוש, ואין בזה איסור שבת. אבל לחלל את השבת, או לאכול דבר האסור - אם הוא מרפא כדרך הטבע, ונותר; אבל אם הוא מרפא בסגולה, אסור.

אולם, אם אכן בהוצאה בשבת המבחן היחיד הוא אם זוהי דרך הוצאה, קשה חילוקו של הרמב"ם (הל' שבת יט,יד) בין קמע מומחה ("זה שרפא לשלושה בני-אדם, או עשהו אדם שרפא שלושה בני-אדם בקמיעין אחרים"), שמותר לצאת בו, לבין קמע אינו מומחה, שאמנם המוציאו פטור ("מפני שהוציאו דרך מלבוש"), אבל לכתחילה אסור היה לו לצאת בו. במה שונה קמע זה מביצת החרגול ומשן השועל, שבהם יוצא ידם לכתחילה, כיון שהיו דרך מלבוש?

אולם, אם אכן בהוצאה בשבת המבחן היחיד הוא אם זוהי דרך הוצאה, קשה חילוקו של הרמב"ם (הל' שבת יט,יד) בין קמע מומחה ("זה שרפא לשלושה בני-אדם, או עשהו אדם שרפא שלושה בני-אדם בקמיעין אחרים"), שמותר לצאת בו, לבין קמע אינו מומחה, שאמנם המוציאו פטור ("מפני שהוציאו דרך מלבוש"), אבל לכתחילה אסור היה לו לצאת בו. במה שונה קמע זה מביצת החרגול ומשן השועל, שבהם יוצא ידם לכתחילה, כיון שהיו דרך מלבוש?

כאשר נאמין אותן בפירוש התורה ... כיון שאנחנו מוצאים להם [אמרים] שלא נתאמתו ולא נתקיימו בגמ' [כגון] דברי הרפואות ...

וכבר קבע הרמב"ם במוהר-נבוכים ב"ח שלעתים דעת חכמי אומות העולם מכריעה, כגון בעניני התכונה. ודברים אלו נסמכים על דברי רב שרירא גאון (אוצר-הגאונים גיטין סח, ב), "שרבותינו אינם רופאנו, והלכך אל תסמכו על אותן תרופות." מה עוד, שגם בנידון דידן כתב הרמב"ם בדקדקנות: "כי אלה [מסמר הצלב וכן השועל] באותם הזמנים חשבו בהן שהוכיחים הנסיון." אבל מנין שמה שנחשב לבדוק ומונוסה בזמן ההוא בענייני רפואות, וכל שכן בענייני סגולות, יחייב גם את הדורות הבאים, שאינם רואים בהם לא סגולה ובודאי לא רפואה?

ועוד, כבר הבאנו את דברי הרמב"ם בפהמ"ש, שביצי החרגול, שן של שועל ומסמר הצלב אינם אלא מזמיונות בעלי הסגולות - אם כן, לא רבי יהודה הנשיא ולא מר בר רב אשי חתים עליה, אלא בעלי הדמיונות. האם רשאים ויכולים אנו לסמוך על בדיקותיהם הרפואיות?

ד. רפואות הנפש היא סובייקטיבית

1. לחישה על נשיכה מועילה למאמץ בכך

בהלכות ע"ז יא, יא מסביר הרמב"ם את היתר הבריתא (סנהדרין קא, א) "ולחושין לחישת נחשים ועקרבם בשבת" ¹ רש"י פירש שלחישה זו נעשית "כדי שלא יזקק". הרמב"ם מעניק לחישה זו ערך פסיכולוגי:

מי שנשכו עקרב או נחש, מותר ללחוש על מקום הנשיכה, ואפילו בשבת כדי ליישב דעתו ולחזק ליבו. ואע"פ שאין הדבר מועיל כלום, הואיל ומסוכן הוא התירו לו, כדי שלא תטרף דעתו עליו.

כיצד מתיישבים הדברים עם האיסור הגורף שהביא הרמב"ם בפירוש המשניות ביומא. שריפו בסגולות אסור, אלא אם כן מחייב אותו העיון הטבעי? הלא בכך בטל כל איסור חובר חבר, שאותו מגדיר הרמב"ם (הל' ע"ז יא, א) "איתו חובר? זה שמדבר בדברים שאינם לשון עם ואין להם ענין, ומעלה על דעתו בסכלותו שאותם הדברים מועילים, עד שהם אומרים שהאומר כך וכך על הנחש או על העקרב אינו מזיק, והאומר כך וכך על האיש אינו ניזוק" - אם לחישה כזו נאסרה, מדוע הותר הלחש על מקום נשיכתם של עקרב ונחש?

התירוץ המתחייב הוא, שכאשר יש חשש לנזק ליישוב הדעת בגלל דמיונות נפסדים של החולה, הרי לחישות כמו לסגולות יש תפקיד מרפא אמתי. דמיונותיו של החולה,

1. היינו, אין בזה משום איסור "חבר חבר", ובשבת אין בזה משום צד (כפירוש רש"י), או משום ריבוי בשירה בטלה בשבת (לפי כסף-משנה הל' ע"ז יא, יא, וכן הביאו ב"ב, פ"ח, פרישה ושי"ך על י"ד סי' קעט). אמנם לא מצאתי כפירוש זה האחרון בראשונים, אבל לכאורה הוא מסתבר יותר מאשר הה"א. לאסור לחישת נחשים ועקרבם בשבת משום צידה, שהרי לחש זה אינו משפיע מאומה על הנחשים ועל העקרבם, אלא יש בו השפעה פסיכולוגית על האדם, כפי שיתבאר להלן. איסור שיחה בטילה בשבת לפי הרמב"ם (הל' שבת כד, ד) מתאפיין בכמות - "אסור לחיבות" בשירה בטילה, ואילו לפי רש"י (שבת קיג, ד"ה שלא יהא) הוא מתאפיין בתוכן השיחה - "מקח וממכר וחשבונות". פסק הרמב"ם מבוסס על מש"כ בירושלמי פט"ו ה"ג, שכשראה רשב"י את אמו מרבה לדבר, העיר לה על כך. ההורה-אמינא שהלחישה תהיה אסורה משום שיחה בטילה מתאימה יותר לרמב"ם, שיש בה ריבוי בשירה, מאשר לרש"י - שהרי מצד התוכן, מה שיחה בטילה יש בה?

מעניקים לסגולות כאלו את ערכם הרפואי. מעין זה ענה הרמב"ם לאלו ששאלוהו על הקלתו בדין קטלית (בהל' איסורי ביאה כא, ב): "אשה שנשאה לשני אנשים ומתו - לשלישי לא תנשא, ואם נשאת לא תצא" (ותשובתו היתה (מהדו' בלאו סי' ריח): מפני שאין הדבר אלא משום ספק נפשות הצפוי בדרך ניוחש והחששות והדמיונות שבמקרה אפשר שיתפעלו מהם הגופות חלושי הבנין.

כשאין המחלה נובעת מדמיונותיו של החולה, והרפואה שרוצים לתת אינה בדוקה ומונוסה מצד הטבע, אלא יש אחרים (שאינם החולה עצמו) המאמינים בסגולות הרפואיות שלה - אז הדבר אסור.

2. הרמב"ם אינו מעיד אמונות טפלות

על פי אותו יסוד יש לתרץ מדוע השמיט הרמב"ם את הדין המובא במשנה, שמי שנשכו כלב שוטה מאכילים אותו מחצר הכבד של אותו כלב, ומדוע פסק בפירוש המשניות שלא כר' מתיה בן חרש שהתיר את הדבר. אמנם נכון הוא שאם ההמון הרחב מאמין בכוחו הרפואי של חצר הכבד הזה, והאדם שננשך אף הוא מאמין בכך, הרי שניתן להשתמש ברפואה זו, ולו מצד ההשפעה הפסיכולוגית שיכול להיות לה על האדם שננשך. יתר על כן: אפילו היה הדבר אסור, אבל מבחינה רפואית היה בו תועלת (ולו פסיכולוגית בלבד), הרי כבר פסק הרמב"ם (הל' יסודי התורה ה, ו) "ומתפאס בכל האיסורים שבתורה במקום סכנה, חוץ מעבודה זרה, גילוי-עריות ושפיכות-דמים שאפילו במקום סכנה אין מתרפאים בהם". ואם מצד איסור האכילה שיש בכבדו של כלב, הרי יתכן שאכילה זו אינה נחשבת לדרך התנאה הרגילה, וכבר פסק הרמב"ם (שם הל' ח): "במה דברים אמורים שאין מתרפאין בשאר איסורין אלא במקום סכנה - בזמן שהם דרך הנאתם, כגון שמאכילין את החולה שקצים ורמשים, או חמץ בפסח או שמאכילין אותו ביום כ"כ ...".

נכונים הדברים מצד ההלכה, אולם הרמב"ם ראה את תפקידו גם כמורה העם, לחנכו ולשחררו מאמונות טפלות. משום כך האריך בפירושו למשנה, שאין הלכה כר' מתיה בן חרש מפני שאינו מועיל אלא בדרך הסגולה. ויתכן, שכך הוא פירש גם את איסורם של חכמים להרפא באמצעות חצר הכבד של הכלב השוטה. משום כך גם השמיט הלכה זו מפסקיו - מדוע לתת איוושה אחיה לאמונה טפילה של ההמון?

2. [יש ראה: יקותיאל קומלר, התלמוד ומדעי התבל, לבוב 1928: מנחם צבי טקסקין, ידיעות הטבע שבתלמוד, ורשה תרסג; ועוד] שנתלו דווקא בדוגמא זו להראות עד כמה היו חז"ל נאורים, ועד כמה הקדימו את המדע המודרני במאות שנים - הרי רק בשנת 1884 גילה לואי פסטר בצרפת שיניתן לחסן נגד הכלבת ע"י הזרקת נגיפי הכלבת עצמם. גם אם נכונים הדברים, ואכן היה לה, לאמונת הרפואה בחצר הכלב השוטה, במה להאחז, הרי שאת הקרדיט אין לתת דווקא לחז"ל! הלא הם התייחסו בדבריהם לדרך העכו"ם שנתנו כך. הוא הדין לדוגמאות אחרות המובאות, כגון: כולא-הברק (האיקה) שהיה גילוי של בנגימין פרנקלין (נשא ארה"ב, במאה ה-18), וכבר נרמזה בתוספתא שבת סוף פ"ג, שהיו נותנים ברזל בין האפרוחים מפני הרעמים ומפני הברק - והרי גם שם מתייחסים חז"ל למעשה שהוא מדרכי האמוראי. יש שהעניקו לחז"ל את זכות הראשונים על הכרת הכדוריות של הארץ, בהתייחסם לצלם שיש בידי כדור (כנראה אטלס) ובפרטם זאת (ע"ז מא, א), שהעולם כולו ככדור (עובדה שהחלה להתבסס רק במאה ה-16) - ושוב: הרי בכך באו לפתח את אמונת הגוים, לא חלילה שלהם! כלל לא ברור שהעניקת זאת הראשונים מעין זו לחז"ל מסיפה אמונה. די לנו להאמין, וגם זה דבר גדול הוא, שלרשות חז"ל עמד הידע המדעי שנעבר בסיעתא דשמיא עד לדורם, והוא ששימש אותם בקביעת

למעשה, לא מנע הדבר אמונות כאלו שהתהלכו בהמון הרחב גם בתקופתו של הרמב"ם, ואף אחריו. הלא אלו הם דברי הרמב"ן בפירושו לבמדבר כא, ט בענין נחש הנחושת:

והנראה בעיני בסוד הדבר הזה, כי הוא מדרכי התורה, שכל מעשיה נס בתוך נס - תסיר הנזק במזיק, ותרפא החולי במחליא, כמו שהזכירו ב"ויורהו ה' עץ", וכן במלח אלישע במים. וידוע בדרכי הרפואות שכל נשוכי בעל הארס יסתכנו בראותם אותם או בראות דמותם, עד כי נשוכי הכלב השוטה אם יביטו במים, יראה להם שם בבואת הכלב או המזיק וימותו, כמו שכתוב בספרי הרפואות, ומוזכר בגמ' במס' יומא פ"ד ... וכבר הזכירו דבר מנוסה מנפלאות התולדה, כי נשוך הכלב השוטה, אחרי שנשתטה בחוליו, אם יקובל השתן שלו בכלי זכוכית יראה בשתן דמות גורי כלבים קטנים; ואם תעביר המים במטלית ותסננה, לא תמצא בהם שום רושם כלל. וכשתחזירהו לכלי זכוכית וישתהו שם כשעה, תחזור ותראה שם גורי כלבים מבוארים, וזה אמת הוא בפלאי כוחות הנפש.

דוק: גם הרמב"ן, שאף הוא היה רופא, הכיר בכוחות הנפש, המסוגלים להכניס את החולה למצב של דמיונות, שרק סגולות, שאף הן קיימות באותו תחום דמדומים של דמיונות, יכולות להוציאן מהם.

ה. סיכום

שלושה הם איפוא תחומי פעולתו של הרמב"ם - הוא שימש גם כפוסק, גם כרופא וגם כמחנך.

כפוסק - דעתו כחכמים, שאין מאכילין את הנשוך בכבדו של הכלב השוטה שממנו ננשך.

כרופא - אין הוא מתעלם מהצד הפסיכוסומטי בכלבת, שיש בה סכנת מוות.

כמחנך - אין הוא מעודד טיפוח דמיונות שאין להן אחיזה בטבע.

כאמור, וכדברי הרדב"ז, אין הדברים נוגעים לאיסור טלטול והוצאה בשבת, שם חשיבותו של הדבר נקבעת ע"פ אמונותיהם של בני אדם, ולא דווקא של יהודים. מעת שחפץ מסויים הופך להיות חלק ממלבושיו של אדם - גם אם זוהי אופנה שנקבעה ע"י מי שאינו בן-ברית - שוב אין בכך איסור הוצאה.